

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 13^{ΗΣ} ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2003

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Στοιχεία αναφερόμενα στον στιγματισμό σε βυζαντινά νομικά κείμενα, υπό του άντεπιστέλλοντος μέλους κ. Μενελάου Τουρτόγλου*.

Ὁ στιγματισμὸς τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος ἰδίως τῶν δούλων καὶ τῶν αἰχμαλώτων πολέμου δὲν ἦταν ἄγνωστος στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα¹. Οἱ ρωμαῖοι καὶ στὴ συνέχεια οἱ βυζαντινοὶ ἐχρησιμοποίησαν εὐρύτατα τὸ στιγματισμὸ ὄχι μόνον ἐπὶ τῶν φυγάδων δούλων, ἀλλὰ γενικότερα ὡς μέσον προληπτικὸν πρὸς ἀποτροπὴν τῆς φυγῆς τους. Χαρακτηριστικὴ ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι διάταξις τῶν Πανδεκτῶν, ἐνταχθεῖσα ἀργότερα ἐξελληνισμένη στὰ Βασιλικά, κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἀναγνώρισις καὶ σύλληψις τῶν φυγάδων ἐπετυγχάνετο καὶ ἀπὸ τὶς ἰδιαίτερες οὐλές ποῦ ἔφεραν στὸ σῶμα τους². Ἡ στίξις δὲ αὐτῆ τῶν δούλων δὲν παρουσίαζε κανένα πρόβλημα. Καὶ τοῦτο, διότι οἱ τελευταῖοι μὴ ἀποτελοῦντες,

*MÉNÉLAS TOURTOGLOU, *Éléments relatives à la stigmatisation provenant de textes juridiques byzantins*.

1. “εἰ δὲ τυγχάνει τις ὑμῶν δραπετῆς ἐστιγμένος” (Ἀριστοφ., Ὀρνιθες 760), “στιγματίαις θ’ ἀρπαλέως” (Ἀριστοφ., Λυσιστράτη 331), “ὅμως μέντοι ὁ γε Δελφίων καὶ στιγματίας τις μετ’ αὐτοῦ” (Ξενοφῶντος, Ἑλληνικά 5,3,24), “τούς γε μὴν ἀλισκομένους αἰχμαλώτους Σαμίων στίζειν κατὰ προσώπου καὶ εἶναι τὸ στίγμα γλαυκά” (Αἴλιαν. Κλαυδ., Ποικίλη Ἱστορία 2,9). Περὶ τοῦ στιγματισμοῦ καὶ εἰδικότερα ἐὰν ἐγίνετο μὲ δερματοστιξία ἢ μὲ πυρακτωμένο σίδηρο βλ. C.P. Jones, *Stigma: Tattooing and branding in graeco-roman antiquity*, *The Journal of Roman Studies*, LXXVII, London 1987, σ. 139 ἐπ. Πρβλ. καὶ L. Beauchet, *Histoire du droit privé de la république Athénienne*, II, ἔκδ. Amsterdam 1969, σ. 435.

2. Dig.11.4.1§8α «... καὶ τῶν σημείων τυχόν, εἰ ὠτειλὰς ἔχουσι» (Βασ. 60.7.1) «... ἐπίσημον δὲ νοεῖται εἶναι τοῦ οἰκέτου καὶ ἡ οὐλὴ αὐτοῦ» (Βασ. 60.7.1. σχόλιον).

ιδίως κατά τὸ ἀρχαῖον ρωμαϊκὸν δίκαιον, ὑποκείμενον δικαίου καὶ θεωρούμενοι ὡς πράγμα, ὑπέκειντο στὴν ἀπόλυτη ἐξουσία τῶν κυρίων τους ὅπως ἄλλωστε καὶ τὰ ζῶα ἢ ἄλλα ἀνήκοντα στὴν περιουσία τους πράγματα. Ἐπομένως ὁ κύριος αὐτῶν μπορούσε ἀνεμποδίστως νὰ ἐπιδέτῃ ἐπ' αὐτῶν τὴν ἐνδεικτικὴ τῆς ιδιοκτησίας του σφραγίδα. Παραπλήσιες περὶ τῶν δούλων ἀντιλήψεις εἶχε ἐκφράσει, ὅπως εἶναι γνωστό, καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ὁ ὁποῖος τοὺς ἐξαρχαίωσε ὡς “κτῆμα ἔμψυχον” καὶ “ἔμψυχον ὄργανον”³.

Ὁ στιγματισμὸς ὅμως, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς νομικὲς πηγές, δὲν εἶχε περιορισμένη τὴν ἐφαρμογὴ μόνον ἐπὶ τῶν δούλων ἢ σπανιώτερον ἐπὶ τῶν αἰχμαλώτων πολέμου. Ἐπεξετείνετο καὶ σὲ ἄλλες κατηγορίες ἀνθρώπων. Ἔτσι π.χ. ὅπως πληροφορούμεθα ἀπὸ διάταξη τοῦ Κώδικα τοῦ Ἰουστινιανοῦ⁴ οἱ ὑδροφύλακες, οἱ ἐπιφορτισμένοι μὲ τὴ φύλαξη τῶν δημοσίων ὑδραγωγείων, ὑπεβάλλοντο σὲ στιγματισμὸ ἐπὶ ἐκατέρων τῶν χειρῶν τους. Ἡ προβαλλομένη δὲ γιὰ τὴ στίξη αὐτῆ ἀιτιολογία ἦταν ὅτι διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ θὰ ἦσαν εἰς ὄλους φανεροὶ καὶ ἀφοσιωμένοι στὸ ἔργο τους. Ἐπὶ πλέον ἡ διάταξη δὲν παραλείπει νὰ προβλέψῃ καὶ τὴν περίπτωση θανάτου ἐνὸς ἐξ αὐτῶν. Ὁ ἀντικαταστήσας τὸν θανόντα θὰ ἐστίζετο κατὰ παρόμοιο τρόπο καὶ μὲ τὸ ἴδιο διακριτικὸ σημεῖο. Ἐπίσης ἄλλη διάταξη τοῦ Κώδικα⁵ προβλέπει τὸν στιγματισμὸ τῶν ἐργαζομένων σὲ κρατικὲς ἐπιχειρήσεις ζωτικῆς σημασίας, ὅπως π.χ. γιὰ τὸν ἐξοπλισμὸ τοῦ στρατοῦ⁶. Συγκεκριμένα ἡ διάταξη ὀρίζει τὴν ἐπίθεση στιγμάτων στοὺς βραχίονες τῶν ὀπλοποιῶν, παρομοίων πρὸς ἐκεῖνα τῶν νεοσυλλέκτων τοῦ στρατοῦ.

Ὅμοιως ἐστίζοντο καὶ οἱ ἐργαζόμενοι στὰ ὄρυχαια οἱ ὁποῖοι κατὰ κανόνα ἀπετελοῦντο ἀπὸ καταδικασθέντες στὴ ποινὴ τοῦ μετάλλου (in metallum damnati). Ἡ βαρυτάτη δὲ αὐτῆ ποινὴ συνίστατο κατὰ τὶς πηγές στὸ “καταδικασθῆναι τινὰ ἄσβεστον ποιεῖν ἢ θεῖον ὀρύττειν”⁷.

3. “δούλος κτῆμά τι ἔμψυχον” (Ἀριστοτ., Πολιτ. 1253b.32), “ὁ γὰρ δούλος ἔμψυχον ὄργανον, τὸ δ' ὄργανον ἄψυχος δούλος” (Ἀριστοτ., Ἠθ.Νικομ. 1161b.4).

4. 11.43.10

5. 11.10.3. Πρβλ. καὶ Cod.Theod.10.22.4

6. «Κελεύομεν τὸ τῆς ὀπλοποιίας ἔργον μηδένα μὲν ἰδιώτην ἐργάζεσθαι, μόνους δὲ ἐκείνους τὰ ὄπλα κατασκευάζειν τοὺς ἐν ταῖς δημοσίαις καταγεγομένους ὀπλοποιαῖς» (Synopsis Basilicorum, O, VII. Ζέπων J.G-R, τ.5, σ.453)

7. Βασ.60.51.8 (=Dig.48.19.8§10).-Ἄτταλ. ΛΕ', ρθ. Ζέπων J.G-R, τ.7, σ. 482-Synopsis Basilicorum, M, XI. Ζέπων J.G-R, τ.5, σ.419-Synopsis Minor Π', σθ'. Ζέπων J.G-R, τ.6,

Από τὰ προαναφερθέντα συνάγεται ὅτι προέχουσα αἰτία τῆς ἐπιβολῆς τοῦ στιγματισμοῦ σὲ πλείστες περιπτώσεις ἀπετέλεσε καὶ ἡ ἀνάγκη συντηρήσεως τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ σὲ τομεῖς κρατικοῦ ἐνδιαφέροντος. Οἱ ἐργαζόμενοι σ' αὐτούς, ἔστω καὶ ἂν ἦσαν ἐλεύθεροι, τελοῦσαν ὑπὸ καθεστῶς ἐργασιακῆς δουλείας. Ἔτσι ὁ στιγματισμὸς ἀποτελοῦσε ὄχι μόνον τὸν ἀνασχετικὸ παράγοντα ἐνδεχομένης φυγῆς τους, ἀλλὰ καθιστοῦσε συγχρόνως εὐκόλη τὴν ἀναγνώριση καὶ σύλληψη τῶν τυχόν φυγάδων.

Στὰ νομικὰ ὅμως κείμενα ἀπαντοῦν καὶ διατάξεις ὅπου ὁ στιγματισμὸς ἀποτελεῖ τὴν ἀπειλούμενὴν ποινὴν εἰδικῶς προβλεπομένου ἀδικήματος. Τοῦτο π.χ. καταδεικνύει διάταξή τοῦ Κώδικα τοῦ Ἰουστινιανοῦ τιμωροῦσα μὲ στιγματισμὸ τοὺς βασανίζοντες τοὺς ἵπποκόμους⁸.

Κατὰ κανόνα, πλὴν ὀρισμένων ἐξαιρέσεων πού ἐμνημονεύθησαν προηγουμένως⁹, οἱ διατάξεις δὲν προσδιορίζουν συγκεκριμένο σημεῖο τοῦ ἀνθρώπινου σώματος ὅπου ἔπρεπε νὰ τίθεται τὸ στίγμα. Εὐνόητον ὅμως εἶναι ὅτι ὁ στιγματισμὸς ἐγίνετο σὲ ἐμφάνες μέρος τοῦ σώματος, ὥστε νὰ καθίσταται ὁρατὸς ἀπὸ ὅλους.

σ.501.-Αρμενόπουλος, Append.III, 32. Γιὰ τοὺς καταδικασθέντες δὲ “εἰς μέταλλον” χωρὶς ταυτοχρόνως νὰ ὀρισθῇ καὶ ὁ χρόνος τῆς καταδίκης τους, ἐλογίζετο ὅτι κατεδικάσθησαν γιὰ μία δεκαετία (Synopsis Minor M', ξη'. Ζέπων J.G-R, τ.6, σ.460.-Ἄτταλ. ΛΕ', σς'. Ζέπων J.G-R, τ.7, σ. 483.-Βασ. 60.51.22. Ἀρμενόπουλος 1.4.70). Διέφερε δὲ ἡ καταδίκη “εἰς μέταλλον” ἐκεῖνης τοῦ καταδικασθέντος εἰς “ἔργον μετάλλου” ὡς πρὸς τὰ δεσμά. Καὶ τοῦτο, διότι “ὁ εἰς μέταλλον καταδικαζόμενος βαρύτερος περιβάλλεται δεσμοῖς”. Βασ. 60.51.8 (=Dig.48.19.8§6) καὶ Βασ. 60.51.40 (σχόλιο). Πρβλ. ὅμως Βασ. 60.30.2 (σχόλιο). Δὲν διέφευγαν δὲ τῆς ποινῆς τοῦ μετάλλου οὔτε οἱ γυναῖκες. Βασ. 60.51.8 (=Dig.48.19.8§8). Ἀπηλλάσσοντο ὅμως οἱ “τίμιοι ἄνδρες” (Βασ. 60.51.26), οἱ στρατιῶτες (Synopsis Basilicorum, Σ', IV,1.Ζέπων J.G-R, τ.5, σ.509-510), ὅπως καὶ τὰ τέκνα τῶν “διὰ γῆρας ἀποστρατευθέντων” (Βασ.60.51.43 = Cod.9.47.5). Ὁμοίως χαρακτηριστικὸς εἶναι καὶ οἱ παροτρύνσεις τοῦ Χρυσοστόμου πρὸς τοὺς ἔχοντες τὴν οἰκονομικὴ δυνατότητα πιστοῦς νὰ συμβάλουν στὴ σωτηρία τῶν καταδικασθέντων στὴ βαρυστάτη ποινὴ τοῦ μετάλλου: “τοὺς ἀπὸ δεσμῶν ἐκβαλλέτω, τοὺς ἐν μετάλλοις ἐλευθερώτω” (Migne, P. G. 57,319).

8. Cod.12.50.13. Αἰξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι κατὰ τὰ προηγηθέντα τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς χρόνια, σὲ στιγματισμὸ, ὑπὸ τὴ μορφὴ παρεπομένης ποινῆς, ὑπεβάλλοντο ὁμοίως οἱ καταδικασθέντες γιὰ συκοφαντία. Εἰδικότερα ἐστίζετο τὸ μέτωπό τους μὲ πυρακτωμένη σιδερένια σφραγιδα πού ἔφερε τὸ χαρακτηριστικὸ γράμμα Κ. (Darembert - Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, τ. 1, λ. calumnia, σ. 853).

9. Cod.11.10.3, 11.43.10. – Cod.Theod.10.22.4

Ἔτσι ἐκτὸς τοῦ συνήθους στιγματισμοῦ τῶν ἀκραίων μελῶν τοῦ σώματος, στὶς νομικὲς πηγὲς ἀπαντᾶ καὶ στίξη τοῦ προσώπου. Αὐτὸ φανερώνει διάταξη τῶν Βασιλικῶν ἐπιτάσσουσα ὅτι προκειμένου περὶ τοῦ “εἰς μέταλλον” καταδικασθέντος “μηδαμῶς ἢ αὐτοῦ ὄψις ἐπιγραφέσθω”. Ἡ προβαλλομένη δὲ ἀπὸ τὴν ἴδια διάταξη αἰτιολογία τῆς ἀπαγορεύσεως εἶναι: “... ὥστε ἡ ὄψις, ἥτις πρὸς μίμησιν τῆς ὠραιότητος τῆς οὐρανίας ἐστὶ πεπλασμένη, μηδαμῶς σπιλῶθῆ”¹⁰.

Ἡ ἀπαγορευτικὴ αὐτὴ διάταξη τοῦ στιγματισμοῦ προσώπου, ἡ ὁποία ἀπαντᾶ προγενέστερα στὸ Θεοδοσιανὸ κώδικα¹¹ ὅπως καὶ στὸν κώδικα τοῦ Ἰουστινιανοῦ¹², παρὰ τὸν εἰδικὸ τῆς χαρακτῆρα, δὲν φαίνεται ὅτι περιωρίσθηκε μόνον ἐπὶ τῶν μεταλλιζομένων. Τὸ ἔδαφος τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἦταν πολὺ εὐρύτερο, ἐπεκτεινόμενο καὶ πρὸς πάντα στιγματιζόμενο. Τοῦτο ὑπεμφαίνει τὸ σχόλιο τῆς προαναφερθείσης διατάξεως τῶν Βασιλικῶν¹³ ὅπου ὁ σχολιαστὴς αὐτῆς, ἐκφραζόμενος γενικότερα, σημειώνει ὅτι «σπίλους ἐν τῷ προσώπῳ τινὸς μὴ ἐπενεχθῆναι».

Οἱ ρητὲς ὅμως ἀπαγορευτικὲς διατάξεις τῶν βυζαντινῶν νομοθετικῶν κειμένων δὲν ἐστάθησαν ἱκανὲς νὰ ἀποτρέψουν τοὺς στιγματισμοὺς προσώπων. Ἀντιθέτως ὑπάρχουν στοιχεῖα μαρτυροῦντα ὅτι ἐνίοτε παρεβιάσθησαν καταφώρως. Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα ἀποτελεῖ ὁ στιγματισμὸς τοῦ προσώπου τῶν ἁγίων Θεοδώρου καὶ Θεοφάνους¹⁴. Ἰπέρμαχοι ἀμφότεροι τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων καὶ διωχθέντες ἀνελέητα ἀπὸ τὸν εἰκονομάχο αὐτοκράτορα Θεόφιλο, ὑπέστησαν μεταξύ ἄλλων βασάνων καὶ στίξη τῶν προσώπων τους μὲ γνωστοὺς στίχους τοῦ τελευταίου, ἀποκληθέντες ἐκ τοῦ λόγου αὐτοῦ καὶ «γραπτοί». Στὴν περίπτωσιν ἀκριβῶς αὐτὴ ἀναφέρεται καὶ ὁ σχολιαστὴς τῆς μνημονευθείσης διατάξεως τῶν Βασιλικῶν¹⁵, ὁ ὁποῖος πλήρης ἀγανακτήσεως γιὰ τὸν παράνομο

10. Βασ. 60.51.54.- Synopsis Basilicorum, M, XI, Ζέπων J.G-R, τ. 5, σ. 419.

11. 9.40.2

12. 9.47.17

13. 60.51.54 §3

14. Περὶ αὐτῶν βλ. “Dix Mille Saints”. Dictionnaire hagiographique rédigé par les bénédictins de Ramsgate (Trad. M. Stroobants), Belgique 1991, σ.477.- Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, Ἀγιολόγιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, Ἀθήνα 1960, σ.197- Ἐν. Patlagean, Byzance et le blason pénal du corps. Du châtement dans la cité. Supplices corporels et peine de mort dans le monde antique, Collections de l'École Française de Rome, 79 (1984), σ. 415.

15. 60.51.54.

στιγματισμό του προσώπου τῶν ἁγίων γράφει : «...οὐαί σοι τοίνυν, ὦ τύραννε, ὅτι τὸν ἅγιον Θεόδωρον καὶ Θεοφάνην ἐν τοῖς ἁγίοις αὐτῶν μετώποις ἔστιξας ».

Ἀπὸ ὅσα ἐξετέθησαν προκύπτει ὅτι ἡ νομοθετικὴ ἀπαγόρευση τοῦ στιγματισμοῦ προσώπου μὲ τὴν αἰτιολογία τῆς μὴ σπιλώσεως τῆς «οὐρανίας ὕψεως», τεδεῖσα προφανέστατα ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς Ἐκκλησίας, δὲν φαίνεται ὅτι ἐφαρμόσθηκε πάντοτε στὴν πράξη.

Τέλος ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ στιγματισμὸς ὡς ποινὴ δὲν ἀπετέλεσε μοναδικότητα τοῦ ρωμαιοβυζαντινοῦ δικαίου οὔτε καὶ ἐξέλιπε μὲ τὴν πτώση τοῦ Βυζαντίου. Ἀντιθέτως συνήθης ἦταν ἡ ἐφαρμογὴ του στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο, διατηρηθέντος μάλιστα αὐτοῦ ἀκόμη καὶ σὲ ποινικοὺς κώδικες τοῦ 19ου αἰώνα. Ἔτσι π.χ. ὁ ἐμπνευστὴς τῆς ποινικῆς νομοθεσίας τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1789 M. Lepeletier, πρόεδρος, τὸ 1790, τῆς Γαλλικῆς Συντακτικῆς Συνελεύσεως, ἀπορρίπτει τὴν ἐφαρμοζόμενη, ὅπως φαίνεται, τότε ποινὴ τοῦ στιγματισμοῦ μὲ πυρακτωμένο σίδηρο. Ἀργότερα μάλιστα ὁ Ναπολεόντειος Ποινικὸς Κώδικας τοῦ 1810 μεταξύ τῶν προβλεπόμενων στὶς διατάξεις του ποινῶν περιέλαβε καὶ ἐκείνην τοῦ στιγματισμοῦ¹⁶.

RÉSUMÉ

Éléments relatifs à la stigmatisation provenant de textes juridiques byzantins.

La présente communication porte sur la stigmatisation, connue grâce aux sources gréco-romaines et que l'on retrouve également dans les textes juridiques byzantins.

En plus du marquage habituel des esclaves, voir même, parfois, celui des prisonniers de guerre, les dispositions du droit byzantin nous apprennent que la stigmatisation était également appliquée à des citoyens libres et, plus précisément et principalement, aux travailleurs d'entreprises publiques dont l'importance était vitale. La raison en était, de toute évidence, que la stigmatisation permettrait, d'une part, de prévenir l'éventuelle fuite des personnes concernées et, d'autre part, que celles-ci soient aisément repérées et arrêtées. La même procédure était également appliquée aux condamnés aux travaux forcés dans les mines.

16. Βλ. σχετικῶς Νέστ. Κουράκη, Ἡ ποινικὴ καταστολή, Ἀθήνα 1984, σ.109 καὶ 111.

Par ailleurs, dans les textes juridiques des byzantins, la stigmatisation est également mentionnée comme peine imposée dans le cas de certains délits.

En ce qui concerne la partie du corps humain où le stigmate devait être appliqué, une disposition expresse interdisait la stigmatisation du visage mais elle ne fut toujours respectée dans la pratique.

Enfin, nous signalons que, en tant que peine, la stigmatisation ne représente pas une exclusivité du droit romain-byzantin. Au contraire, elle était également pleinement d'application, en tant que sanction pénale, dans l'espace européen et, ce, y compris après la chute de l'état byzantin. Qui plus est, elle fut également conservée dans le Code Pénal Napoléonien de 1810.